

РОЗДІЛ II

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477.7) «17/18»: 336.7

В.В. Шевченко
(м. Київ)

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ БАНКІРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

У пропонованій розвідці аналізується внутрішня адміністративна, економічна і соціальна політика Російської імперії з погляду її впливу на становлення та розвиток банкірського підприємництва на Півдні України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

В предлагаемой статье анализируется внутренняя административная, экономическая и социальная политика Российской империи с точки зрения её влияния на становление и развитие банкирского предпринимательства на Юге Украины в конце XVIII — первой половине XIX в.

This article examines the internal administrative, economic and social policy of the Russian Empire in terms of its impact on the formation and development of banking business in the South of Ukraine in the late XVIII — first half of the XIX century.

Успішність та ефективність підприємництва у тій чи іншій країні у всі історичні епохи залежали від ряду передумов (чинників), що впливали на прийняття рішення про зайняття певною господарською діяльністю, вибір виду, способу та місця її здійснення. До таких факторів насамперед відносять внутрішню адміністративну, економічну і соціальну політику, зокрема й щодо конкретного регіону, зовнішню політику та міжнародну ситуацію, організаційно-правові та природно-географічні умови тощо. Не була винятком і Російська імперія, в якій наприкінці XVIII — на початку XIX ст. панували кріпосницькі відносини.

Оскільки заявлена тема спеціально не вивчалася, а лише розглядалася науковцями побіжно в контексті дослідження інших питань соціально-економічного розвитку Півдня України¹, то завданням цієї розвідки є з'ясування впливу

внутрішньої політики царського уряду на формування умов для розвитку банкірського підприємництва в регіоні.

У результаті трьох воєн з Османською імперією (1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.) Російська імперія поступово розширила свої південні кордони з метою виходу до Чорного моря, який вона здобула після Ясського мирного договору 1791 р. Новоприєдані землі, що отримали назву Новоросійського краю, стали важливим об'єктом державної політики. Влада розуміла, що для остаточного закріплення у цьому регіоні конче необхідним є встановлення військового та економічного контролю над ним. Тому від самого початку уряд був зацікавлений у прискореній інкорпорації Північного Причорномор'я до загальноімперської адміністративної та соціально-економічної системи. Її план передбачав ряд елементів, зокрема розбудову міст, заселення території, відповідну соціально-економічну політику тощо.

Особливістю південноукраїнських міст було те, що вони виникали переважно з ініціативи уряду і мали спочатку військово-оборонний характер². Ольвіополь, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Очаків розбудовувалися навколо фортець, які являли собою систему так званих «прикордонних ліній». Останнім великим населеним пунктом, який з'явився у XVIII ст. на теренах Херсонської губернії, стала Одеса — на місці фортеці Хаджибей (1794 р.).

Варто зауважити, що разом із військовослужбовцями, чисельність яких не була надто великою, до нових поселень влада залучала й інші категорії населення. У всіх указах про створення міст ішлося про цивільних мешканців і передусім розвиток торгівлі. У Херсоні й Одесі обов'язково мали облаштуватися пристані для купецьких суден³.

Зміни, що відбулися у стратегічній, політичній та економічній ситуаціях, вплинули й на подальший розвиток краю та його міст. Останні все більше почали виконувати торгово-промислові функції, перетворюючись не лише в економічні центри, роль яких зростала, але й осередки поширення нових виробничих відносин⁴.

До появи інших великих міст основним торговельним центром південного регіону України був Єлисаветград. У 1760–1770-х рр. місцеве купецтво вже здійснювало значну внутрішню і зовнішню торгівлю. Проте з відкриттям порту в Хаджибейській бухті та заснуванням Одеси багато єлисаветградських купців переселилися туди і стали одними з перших жителів нового міста.

Торгово-промисловий напрям розвитку визначився й у Херсоні та Миколаєві, які мали вихід до моря. Якщо перше місто почало спеціалізуватися на торгівлі зерном, то друге — на поставках для Чорноморського флоту і задоволенні потреб місцевих жителів, оскільки з 1820-х рр. стало закритим військовим портом. Найбільшого рівня розвитку досягла Одеса. Завдяки покровительству уряду і здібним місцевим керівникам вона швидко перетворилася на провідний економічний та адміністративний центр Новоросійського краю і Херсонської губернії, ставши «південними воротами» експортно-імпоротної торгівлі держави.

Процес залюднення Південної України також характеризувався певними специфічними рисами, зокрема темпами, соціальним складом переселенців, офіційною колонізаційною політикою. Заселення причорноморських земель українськими та російськими селянами і козаками почалося десь із кінця XVI ст., але широких масштабів воно набуло після укладення Ясського миру. Відтоді і до реформ 1860–1870-х рр. цей край заселявся швидше, ніж інші райони Російської імперії. Причому це твердження стосується не лише сільської місцевості, але також і міст. Якщо у цілому населення регіону з 1794 по 1863 рр. зросло майже втричі, то за 1811–1863 рр. кількість мешканців Одеси збільшилася в 10,8, Ростова — в 7,3, Таганрога — в 5,7, Херсона — в 4,4 рази при тому, що Петербурга — тільки в 1,6, Москви — в 1,7, Риги — в 2,4, Києва — в 2,9 рази⁵.

Соціальний склад осіб, які перебиралися на нові території, обумовлювався як стихійною так і організованою державою колонізацією. На південних просторах поселялися військові, відставні солдати з сім'ями, каторжани, так звані вихідці (у тому числі й старообрядці) та кріпаки-утікачі⁶. Проте значну частину переселенців становили особисто вільні люди — землероби, ремісники та торговці. Багато з них спеціально запрошувалися російською владою з інших країн.

Царський уряд, зацікавлений у якнайшвидшому господарському освоєнні Новоросійського краю, проводив тут зважену податкову політику та створював для переселенців відповідні пільгові умови. Їм гарантувалася свобода віросповідання, надавалися кредити на будівництво, вони звільнялися від військової служби, сплати податків і постоя військ⁷. До поселення у містах насамперед заохочувалися комерсанти та ремісники, які мали сприяти розвитку торгівлі, промисловості й судноплавства. Перші преференції* запровадила Катерина II. У своєму рескрипті від 2 жовтня 1795 р. на ім'я новоросійського генерал-губернатора П.О. Зубова вона дарувала всім іноземцям і тим, хто прибував із внутрішніх губерній імперії до нових міст Катеринославської й Вознесенської губерній, десятирічне звільнення від усіляких податей і постойв. Однак право на пільги отримували не всі, а лише записані до гільдій торговці та міщани, які зводили там власним коштом і для власного використання будинки, торгові чи виробничі установи, перші — «на ту суму, яку... в капітал оголошувати наказано», а другі — «не менше, як на 1000 руб.»⁸. Таким чином, купцям, для користування податковими пільгами, необхідно було дотримуватися двох умов: 1) належати до однієї з гільдій; 2) здійснити забудову. Ці вимоги призвели у майбутньому до виникнення певних суперечностей між місцевою і центральною владами⁹.

У 1802 р. на прохання жителів Одеси та з метою «сприяння поліпшенню загалом торгівлі того краю» існуючі пільги були продовжені для міста ще на 25 років. Окрім того, для утримання та подальшого облаштування порту дозволялося відраховувати до міського бюджету десятю частину від митних зборів¹⁰.

* *Преференція* — перевага, пільга, яка надається кому-небудь у користуванні чимось.

Хоч створені умови й приваблювали торговий люд, проте не до тієї міри, якої сподівалася влада. Тому 1804 р. «як виняток із загального правила» на Херсонщині та Катеринославщині було дозволено торгувати оптом і вроздріб іноземним й іногороднім купцям без записування в гільдії¹¹.

Треба зауважити, що керівництво Новоросійського краю постійно перемалося економічною ситуацією у регіоні, у зв'язку з чим у середині 1820-х рр. неодноразово зверталося до уряду з клопотанням про продовження пільг Одесі, Феодосії і Таганрогу. Комітет міністрів поставився несхвально до прохання, оскільки, з його погляду, «від продовження пільги, що існувала досить тривалий час, скарбниця втрачає належний їй дохід», проте вирішив продовжити пільги на сплату державних податей для зазначених міст на 5 років у повному обсязі, а по їх закінченні — на такий самий строк у половинному розмірі¹².

Після того, як у 1807 р. іноземцям, що не прийняли російського підданства, заборонили вступати до гільдій, останні автоматично втратили й право на пільги. Але деякі чужоземні купці й надалі продовжували безпідставно ними користуватися. У такий спосіб вони «мінімізували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то й навіть взагалі від них ухилялися»¹³. Влада пільгових міст досить часто не лише закривала очі на такі відступи від законів, а й потунала порушникам та захищала їх. Наприклад, у 1825 р. Комітет міністрів розглядав питання про стягнення в казну податків із чотирьох англійців, які здійснювали торгівлю в Одесі як купці першої гільдії гостьової статті і вважали, що мають право на пільги. З цього приводу новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов у своєму відношенні до міністра фінансів хоча й визнавав правомірність такого стягнення, просив про поблажку купцям, як особам, «що користуються в Одесі великою довірою, і котрі завдяки зв'язкам із закордонними торговцями можуть бути корисними для нашої торгівлі». «Суворе ж, хоч і законне ставлення до них, — зазначав він далі, — за нинішньої ситуації в комерції Одеси позбавить нас кращих неогоціантів та зупинить і той невеликий відпуск за кордон виробів наших, що нині існує, і звичайно від цього більше шкоди, ніж користі нашим фінансам буде»¹⁴. М.С. Воронцова підтримав і міністр іноземних справ К.В. Нессельроде, який висловився не тільки за звільнення прохачів від оподаткування, але й запропонував поширити встановлені пільги на інших іноземців, які виявлять бажання торгувати в Одесі¹⁵. Імператор Олександр I погодився з останньою думкою, про що Комітет повідомив міністра фінансів. Остаточне ж рішення про надання подібної пільги у містах Новоросійського краю було прийняте майже через півтора роки — у вересні 1826 р.¹⁶ У цілому воно позитивно вплинуло на стан одеської торгівлі. Правом на пільгу скористалися й деякі іноземці, які згодом прийняли російське громадянство і стали власниками великих торгово-банкнрських домів. Загалом саме іноетнічний елемент мав особливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі й банкнрської справи у Південній Україні. У цьому контексті доцільно детальніше зупинитися на процесі формування етнічного складу купецької верстви регіону. Це питання важливе ще й тому, що, як слушно зауважила О.І. Дружиніна, «представники різних народів, які оселилися в Причорномор'ї, приносили туди свої особливі господарські навички та культурні традиції»¹⁷.

Своєрідність купецтва південноукраїнських міст полягала у його багатонаціональності. Якщо серед простого люду переважали українці і росіяни, то серед купців, насамперед неогоціантів, — вихідці із-за кордону. Така ситуація пояснюється декількома факторами. По-перше, іноземних торговців приваблювали нові неосвоєні ринки, перспективи соціально-економічного розвитку Півдня України та надані урядом преференції. По-друге, українським і російським купцям бракувало знання іноземних мов, досвіду у зовнішній торгівлі і мореплаванні. До того ж, вони не мали розгалужених міжнародних зв'язків, які були, наприклад, у греків, вірменів та євреїв. З цього приводу один із дописувачів «Одесского вестника» зазначав у 1845 р.: «Припустімо, що всіх їх [іноземців — В.Ш.] воднораз видалили з наших портів: які б були від цього наслідки? Застій у справах...отже, загальне в нашому краї зубожіння! Запевняти, що тоді б росіяни мимоволі зайнялися цим, неможливо, тому що вони зовсім до цього невідготовлені, не мають ніяких відомостей і знайомств, і при цьому якою б мовою вели вони свої розрахунки із закордонними портами, і на яких судах?»¹⁸. По-третє, іноземці приїздили до нових міст регіону, як правило, зі значними капіталами, які дозволяли їм одразу налагодити успішну підприємницьку діяльність. Таким чином, провідні позиції у великій торгівлі зайняли саме вони. Українські та російські прізвища практично не зустрічалися у списках купців, які вели експортно-імпорتنі операції. Проте це не означає, що вони зовсім не займалися крамарством. В їх руках зосереджувалася вся внутрішня торгівля¹⁹. Окремі з них стали факторами* чужоземних купців або дрібними торговцями у повітових і губернських містах²⁰.

Звісно, найбагатші комерсанти проживали в Одесі, яка характеризувалася найбільшою концентрацією купецтва порівняно з іншими губернськими містами України та його неоднорідним етнічним складом. У першій третині XIX ст. в оптовій закордонній торгівлі міста лідирували греки, далі йшли італійці та невелика кількість німців. Потрібно зауважити, що до представників грецького етносу влада Російської імперії здавна виявляла свою прихильність. «Жодному народові, навіть одноплемінному, — писав А.О. Скальковський, — не даровано було таких прав і милостей, як грекам»²¹. Починаючи з часів Петра I греки, які проживали на теренах російської держави, одержували значні пільги та привілеї. У великих містах вони вносилися в окремі відомості, звільнялися від постойів і багатьох інших казенних повинностей та податей. Їм дозволялося засновувати власні заводи і займатися промислами. Деякі грецькі купці могли багато років утримувати відкупи на збір усіх грошових і хлібних прибутків²².

Така ж протекційна політика збереглася і на рубежі XVIII–XIX ст. щодо греків, які почали оселятися у містах Херсонської губернії. Відповідно до імператорського указу про влаштування поселення єдиновірних народів у місті Одесі від 19 квітня 1795 р., для грецьких цивільних переселенців створювалися дуже сприятливі умови. Їм надавалися тимчасове житло, грошові кредити (від

* *Фактор* — маклер, професійний посередник в укладанні торговельних та біржових угод.

100 до 150 руб. на сім'ю), дозволялося безмитно ввозити власне майно та товари для продажу на суму до 300 руб. Вони звільнялися від сплати всіх податей на 10 років, а від постою і військової служби — назавжди²³. Указані привілеї та комерційні перспективи привабили багатьох грецьких торговців, які почали переселятися до Одеси не лише із-за кордону, а й з раніше заснованих міст Новоросійського краю. У місті з'явилася значна кількість торгових домів, відкритих грецькими купцями, які практично монополізували торгівлю зерном і стали «главнейшими капиталистами» у середовищі одеського купецтва. Специфіка організації підприємницької діяльності грецьких купців полягала у тому, що розкидані по берегах Середземного і Чорного морів вони підтримували міцні зв'язки як між собою, так і зі своєю історичною Батьківщиною²⁴. Завдяки цьому вони змогли створити широку світову торговельну мережу, одним із центрів якої стала Одеса²⁵. Відкриті там грецькі торгові дома фактично до середини XIX ст. виступали як філії центральних контор, які функціонували у великих портах Європи²⁶. Ми цілком поділяємо думку В.С. Волониць, що серед основних складових успішності одеських грецьких підприємців треба назвати значні капітали й великий досвід у торгівлі та судноплаванні; вправне посередництво між виробниками зерна та іноземними покупцями; наявність розгалуженої системи представництв; протекторат російської влади щодо судноплавання²⁷. Проте, на наш погляд, до цього переліку варто додати загальне покровительство грекам із боку влади Російської імперії та, що важливіше, їхню історично сформовану схильність до окремих видів господарської діяльності (торговельної, фінансової, судноводіння тощо).

Іншу велику групу представників купецтва становили євреї. Хоча вони й раніше мешкали на південних просторах, основна їх маса переселилася до Новоросійського краю у кінці XVIII — першій половині XIX ст. Буття євреїв у Російській імперії визначалося особливим соціально-правовим статусом. Вони обмежувалися у цілому ряді громадянських й економічних прав та могли проживати тільки на чітко визначеній території, у так званій «межі осілості». Керуючись знову ж таки прагматичними цілями, Катерина II включила новоприєднані південні землі до цієї межі і почала переселяти сюди єврейське населення, яке перейшло в російське підданство після поділів Речі Посполитої. Згодом євреї, шукаючи кращої долі, почали переїжджати на південь за власною волею.

Новоросійські євреї перебували у кращих умовах, ніж ті, які проживали в інших губерніях межі осілості. Як центральне, так і місцеве керівництво, особливо за часів губернаторства М.С. Воронцова та О.Г. Строганова, виявляло щодо них ліберальне ставлення. Таку позицію влади дослідники історії Південної України пов'язують із підприємницькою активністю євреїв, яка була вигідна і для держави. Історично так склалося, що в Європі традиційними єврейськими заняттями стали торгівля, фінансові операції та ремесло. А оскільки на початку XIX ст. у північнопричорноморських портах середній клас як такий був майже відсутній, останні почали поступово заповнювати цю нішу, відіграючи помітну роль в економічному житті цих міст.

Своє ліберальне ставлення влада Російської імперії виявляла не тільки до торгово-промислових прошарків населення, а й стосовно всього економічного поступу Новоросійського краю. У кінці XVIII — першій половині XIX ст. урядова політика у Південній Україні мала радше фритредерський, аніж протекціоністський характер, властивий державі в цілому. Міста регіону користувалися можливістю вільного виходу на зовнішній ринок, що було значимим фактором розвитку місцевого підприємництва. У 1784 р. право вільної торгівлі (у тому числі й зерном) отримав Херсон, а з 1800 р. й іншим портам Новоросійської губернії дозволили продавати пшеницю за кордон²⁸. Ці правові заходи сприяли активізації та зростанню торговельних оборотів.

Важливу роль у господарському житті Півдня України відіграло запровадження в Одесі порто-франко — вільної безмитної торгівлі у порту та спеціальній приморській зоні. Воно сприяло нагромадженню капіталу, розвитку зовнішньої торгівлі України, збільшенню торговельного обігу, розширенню економічного і фінансового впливу Одеси на прилеглу територію, здешевленню транспорту, полегшенню кредиту та зростанню банківських і комісійних операцій²⁹. У місті з'явилися великі банкірські доми, обороти яких охоплювали все узбережжя Чорного й Азовського морів³⁰.

Необхідно зазначити, що не останню роль у розбудові Південної України відіграли здібні адміністратори, які здійснювали управління регіоном у першій половині XIX ст. Передусім це градоначальники та генерал-губернатори, такі, як А.Е. Рішельє, О.Ф. Ланжерон, М.С. Воронцов і О.Г. Строганов. Їх діяльність на своїх посадах детально дослідила В.С. Шандра, яка переконливо довела ефективність політики цих діячів для розвитку краю. Зокрема, такі особисті риси А.Е. Рішельє, як уміння знаходити спільну мову з представниками різних етнічних груп, підприємливість і незаангажованість сприяли колонізації регіону й зростанню значення одеського порту³¹. Корисною була й політика М.С. Воронцова, який перебував на посаді генерал-губернатора 32 роки. Його діяльність охоплювала різноманітні напрями — від дипломатичної до запобігання епідеміям. Пріоритетна увага приділялася забезпеченню торговельно-господарського розвитку регіону, у результаті чого вдалося поєднати свободу підприємництва з реалізацією політики державного протекціонізму й контролю. Він по суті був «буфером між центром та регіоном», постійно вдаючись до компромісів³². Генерал-губернатор О.Г. Строганов, на думку дослідниці, був нетиповою постаттю серед тогочасних адміністраторів, врядування якого вирізнялося відстоюванням регіональних інтересів. Особливі його заслуги полягають у посиленні місцевої влади та реформуванні громадського управління в Одесі³³.

Розглядаючи чинники, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Південній Україні, не можна оминати питання про загальний стан кредитно-фінансової галузі країни у дореформений період. Особливістю Російської імперії було втручання держави в усі сфери суспільного життя і постійний контроль над ними. Під її опікою почала формуватися й банківська система, функціонування якої одразу було поставлене у жорсткі законодавчі рамки. Збереження феодално-кріпосницьких відносин обумовило й основну спрямованість кредитно-

фінансових установ — забезпечення інтересів казни та пануючих верств. Комерційному кредитуванню не приділялося достатньої уваги. На Півдні України, господарство якого розвивалося ринковим шляхом, особливо гостро відчувався брак капіталів. Поступове розширення товарного виробництва і зростання грошового обігу потребували проведення кредитних і деяких інших банківських операцій, зокрема розрахунків між клієнтами та обліку векселів*. Такий попит задовольняли лише дві державні структури — прикази громадської опіки й облікові контори Асигнаційного банку (згодом — контори Комерційного банку), а також лихварі. Проте у функціонуванні перших відзначалося багато прорахунків, через що вони виявилися недостатньо ефективними. Прикази громадської опіки узагалі не вважалися суто кредитними установами. Банківські операції розглядалися ними лише як допоміжне джерело отримання прибутку й, до того ж, були дуже обмеженими³⁴. Облікові контори мали у своєму розпорядженні невеликі капітали і практично не обслуговували внутрішнього товарообігу. Певні негаразди існували згодом і в роботі одеської контори Державного комерційного банку, відкритої 1819 р. Останній був створений у 1817 р. на базі облікових контор. Основною метою банку проголошувалося припинення лихварства і надання допомоги купецтву для сприяння поширенню землеробства, промисловості і торгівлі³⁵. У перші роки свого функціонування банк та його філіальна мережа дійсно позитивно вплинули на стан кредитування торгово-промислової сфери. Однак у подальшому його курс змінився. Він став джерелом поповнення запасів казначейства. І хоча його загальні ресурси збільшувались, питома вага операцій з кредитування торгівлі — навпаки, зменшувалася³⁶. Лихварі ж, діяльність яких була фактично нелегальною, за свої послуги встановлювали дуже високі процентні ставки, що також аж ніяк не сприяло розвитку підприємницької ініціативи.

Отже, російська держава, узявши на себе повноваження з організації комерційного кредиту, не змогла добитися на цьому напрямі відчутних результатів. Такий стан речей багато у чому був визначений політикою, яку проводило міністерство фінансів і безпосередньо його керівники. Уважаючи необхідним і корисним втручання держави в економіку, вони всіляко підтримували його й у сфері фінансів. І якщо міністр фінансів Д.О. Гур'єв стояв на позиціях розвитку державного кредитування вітчизняної торгівлі і промисловості та створення для цього відповідних банків³⁷, то його наступник Є.Ф. Канкрін мав кардинально протилежну думку. В основі фінансової доктрини останнього лежав пошук оптимального співвідношення між користю для держави і народним добробутом. Маючи на увазі першочергові інтереси казни, він негативно ставився до

* *Вексель* — борговий документ установленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником певної суми грошей у вказаний строк. *Облік векселів (дисконт)* — це купівля банком (приватною особою) векселів (інших боргових зобов'язань) до закінчення їх строку. При цьому векселетримачу, тобто особі, що є одержувачем за векселем, достроково виплачується зазначена у ньому сума з вирахуванням відсотків із моменту обліку до терміну оплати за векселем.

будь-яких банківських установ. На його погляд, головне зло банків полягло у тому, що вони відволікали капітали, котрі могли бути використані урядом. Банківський кредит визнавався шкідливим для народного господарства, оскільки заохочував борги і спекуляції та ускладнював отримання позик державою. Його існування допускалося як виняток і тільки під контролем уряду задля «финансовых воспособлений», котрі він може дати казні³⁸.

Особливо палко Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, які випускали власні кредитні папери. Він вважав, що останні «не мають бути толеровані урядом, подібно пройдисвітам-медикам, знахарям і різним винахідникам панацей»³⁹. Подібне ставлення з його боку спостерігалось й до інших банків — депозитних, комерційних, жиробанків* тощо. Міністр фінансів визнавав їх менш небезпечними, однак абсолютно непотрібними установами. На його думку, банки на мали ніякого впливу на успіхи господарства, а тому торгівля могла обходитися зовсім без них. Розвиток приватного кредиту уявлявся Є.Ф. Канкріну найменш шкідливим лише у вигляді позик між окремими особами⁴⁰. Цьому твердженню цілком могли відповідати операції приватних банкірів, які не створювали спеціальних фінансових посередницьких установ (банків), а діяли як торговці. Отже, виходить, що Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, але не проти банкірів. На цьому наголошував і відомий український радянський дослідник економічної історії С.Я. Боровой⁴¹.

Таким чином, у дореформений період на Півдні України, а особливо в Одесі, склалися сприятливі умови для появи та становлення приватного банкірського підприємництва. Зацікавленість Російської імперії у чорноморській торгівлі позитивно позначилася на збільшенні товарообігу та розширенні як зовнішнього, так і внутрішнього ринків. Це, своєю чергою, породило потребу в комерційному кредиті та виникненні відповідних структур. Оскільки центральна влада не дуже переймалася вирішенням цього питання, і навіть виступала проти створення приватних банківських установ, то нішу, що виникла, заповнили купці, які поряд із торгівлею почали займатися банкірськими операціями.

¹ Див.: *Авгитидис К.Г.* Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). — К.: Вища школа, 1987. — 42 с.; *Боровой С.Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — Москва: Госфиниздат, 1958. — 288 с.; *Його ж.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* — К.: Наукова думка, 1982. — Вип. 16. — С. 63–68; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Пролетар, 1931. — 175 с.; *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с.; *Діанова Н.М.* Особливості виникнення та розбудови міст Південної України

* *Жиробанк* — банк, який здійснює безготівкові розрахунки між своїми клієнтами.

(кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету: Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 148–151; *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800–1825 гг. — Москва: Наука, 1970. — 383 с.; *Дружкова І.С.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — Одеса, 2004. — 220 с.; *Оглоблин О.* Одеське порто-франко. — [Київ ?], [19--]. — 11 с.; *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.; *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с. та ін.

² *Боровой С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. — С. 65; *Діанова Н.М.* Вказ. праця. — С. 148.

³ Полное собрание законов Российской империи (Далі — ПСЗ РИ). — Собр. 1. — Т. 20. — № 14764. — С. 722–723; Там же. — Т. 23. — № 17208. — С. 514.

⁴ *Діанова Н.М.* Вказ. праця. — С. 151.

⁵ *Боровой С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. — С. 64.

⁶ Там само. — С. 65–66; *Герлігі П.* Вказ. праця. — С. 26.

⁷ *Скальковський А.* Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825. — Одеса, 1995. — С. 132; *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 10–12; *Одесса, 1794–1894.* — Одесса, 1895. — С. 165; *Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем.* — Одесса, 1881. — С. 23.

⁸ ПСЗ РИ. — Собр. 2. — Т. 1. — № 577. — С. 935.

⁹ Див.: Там же. — Т. 3. — № 2163. — С. 698–701.

¹⁰ Там же. — Собр. 1. — Т. 27. — № 20121. — С. 26.

¹¹ *Слабченко М.Є.* Вказ. праця. — С. 245–246.

¹² *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — С. 322.

¹³ Там само. — С. 317.

¹⁴ ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 40. — № 30346. — С. 275.

¹⁵ Там же. — С. 276.

¹⁶ Там же. — Собр. 2. — Т. 1. — № 577. — С. 934–937.

¹⁷ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 69.

¹⁸ Цит. за: *Атлас Д.* Старая Одесса, её друзья и недруги. — Одесса, 1911. — С. 80.

¹⁹ Там же; *Де-Рибас А.* Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. — Одесса, 1913. — С. 81.

²⁰ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 169.

²¹ *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. — Одесса, 1850. — С. 273.

²² Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 16–17.

²³ ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 23. — № 17320. — С. 686–687.

²⁴ Авгитидис К.Г. Указ. соч. — С. 12; Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 357.

²⁵ Авгитидис К.Г. Указ. соч. — С. 12.

²⁶ Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Донецьк, 2007. — С. 13; Терентьева Н.А. Указ. соч. — С. 206.

²⁷ Волониць В.С. Вказ. праця. — С. 13.

28 ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 19554. — С. 292; Там же. — Т. 22. — № 15935. — С. 50–51.

²⁹ Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 6.

³⁰ Одесса, 1794–1894. — С. 182.

³¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 167.

³² Там само. — С. 180–184.

³³ Див.: Там само. — С. 209–218.

³⁴ Бровер І.М. Вказ. праця. — С. 100.

³⁵ Дружкова І.С. Вказ. праця. — С. 92–93.

³⁶ Там само. — С. 60, 97–98.

³⁷ Див.: Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — С. 159–161.

³⁸ Див.: Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. — Санкт-Петербург, 1867. — С. 59–60.

³⁹ Цит. за: Безобразов В.П. Указ. соч. — С. 59.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — С. 163.